

Interszekcionalitás és szociálpszichológia: Roma LMBTQ+ személyek identitáskrizisei és megküzdési stratégiái Magyarországon

Bevezetés

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa, az interszekcionalitás paradigmaváltó teóriája nem csak a történelemtudománnyal, a jogtudománnyal, a gender studies-zal és a szociológiával, hanem a szociálpszichológia legalapvetőbb fogalmaival – mint a szociális identitás, előítélet, szociális reprezentáció, fenyegetett identitás, megküzdési stratégiák, stb. – együttesen is nagyon gyümölcsöző elméleti és gyakorlati terepet kínál. Ennek okán egy saját, 2020-22 között végzett kvalitatív kutatás eredményeit ismertetem, mely magát romának és LMBTQ+ személynek valló válaszadókkal történt, s fókuszában az állt, ezek az emberek hogyan élik meg ezt a többszörös kisebbségi helyzetet. A kutatás részletes bemutatását megelőzően szó lesz azokról az elméleti fogalmakról, melyek magyarázzák e helyzet pszichológiai terheltségét s az arra adott reakciókat, illetve betekintést nyújtok a roma, LMBTQ+ és a roma LMBTQ+ helyzet hazai kontextusába, hiszen enélkül az alapjaiban meghatározó kontextus nélkül érthetetlen és értelmezhetetlen ennek a láthatatlan rétegnek a társas, társadalmi és mentális helyzete.

Elméletek diffúziója

Az 1970-es, 1980-as évek feminista hullámának egyik nagy kritikája világitott rá arra a jelenségre, hogy a feminizmus a nőket homogén egységként kezeli, és figyelmen kívül hagy további, nők között meglévő egyenlőtlenségeket (Crenshaw 1989; 1991; Hooks & Lutz 1993; Hooks 1989; Sebestyén 2016; Kóczé 2009). Erre reflektálva jött létre az interszekcionalitás fogalma, mely a különböző dimenziók mentén meglévő hátrányok egymásra hatását jelenti (Crenshaw 1991; King 1988). Ilyen dimenziók lehetnek például a nem, faj, etnikum, szexuális orientáció, vallási hovatartozás. E dimenziók mentén, mint az elnyomás különálló rendszereinek vizsgálatával szemben az interszekcionalitás azt vizsgálja, hogy ezek hogyan konstruálják egymást

(Collins,1998). Egy másik lényeges „tulajdonsága” e dimenzióknak, hogy nem szétszálazhatóak, elválaszthatóak egymástól. Nincs nem rassz, kor, vallás és más kategória nélkül (Ferber 1998). Minden társadalmi pozíciót e hierarchikus rendszerek közötti kölcsönhatás határoz meg. A nemekről a faji, osztálybeli, etnikai és egyéb megosztottságoktól függetlenül beszélni pontatlan és torzító: nincs olyan, hogy nemek a faji és osztálybeli megosztottságtól függetlenül, nincs olyan, hogy fajok a nemektől függetlenül, nincs olyan, hogy osztály a nemektől vagy a faji megosztottságtól függetlenül (Brewer 1999).

E dimenziók valójában nem mások, mint szociális identitások (Tajfel 1981), szociálpszichológiai értelemben. Az egyének által megtapasztalt hátrányokat pedig hívhatjuk diszkriminációnak, melyben bennefoglaltatik a csoporttal szemben a többségi társadalom előítélete (Allport 1999) és szociális reprezentációja. Ez a reprezentáció egyfajta negatív tartalmi és értékbeli minősítés, amit a társadalom kollektíve konstruál meg (Moscovici 1961), s melyet a hatalmi diskurzus és pozicionálás befolyásol (Howarth 2000). Lényegében ez maga a kisebbségi lét, egy olyan szociális konstrukció, amelynek konstruálásából maga a kisebbség kiszorul, így saját identitását kívülről örökli meg a hátrányos megkülönböztetésekkel karöltve (Wagley & Harris 1958; Simpson & Yinger 1986, Billig 1991; Howarth 2004; 2006; Andreouli 2010).

Kisebbségi lét, avagy a(z) (ön)megbecsülés hiánya, és az ezzel való megküzdés¹ aspektusai

A kisebbségi identitás tehát mindenképpen egy szociális identitás (Tajfel 1978), mely az egyén különböző csoportokba való tartozását jelenti. Abban az esetben, ha a csoportthovatartozás előnyökkel, pozitív kategorizációkkal jár, az egyén pozitív énképe erősödik (Tajfel 1981), azonban ha ez a csoporttagság negatív konnotációkat hordoz, az negatív önképpel társul (Voci 2006). A negatív szociális identitással való megküzdésnek több lehetséges változata van (Tajfel 1981). Ezek közül az egyik az *egyéni mobilitás*, amikor az egyén saját, eredeti csoportjából kilép. Ha erre nincs mód, akkor életbe léphet a *társas versengés*, ahol a csoport helyzetének megváltoztatása a cél. Ebben az esetben lehet szó a kollektív cselekvés különböző formáiról, mint a tiltakozás, a társadalmi aktivizmus, szélsőséges esetben a terrorizmus, a lényeg a rendszer megváltoztatására irányuló törekvés. Ez akkor történik meg, ha az

¹ A tanulmány terjedelmének kereteit figyelembe véve e fejezet természetesen nem tartalmazza az összes ismert kisebbségi léttel való megküzdési módot. Jelen fejezet azokat a *coping* stratégiákat hivatott bemutatni, mely az interjúk elemzésénél kategóriaként is visszaköszönnek.

emberek igazságtalannak és/vagy instabilnak élik meg a társadalmi rendszert. A *társas kreativitás* egy másik lehetséges reakció, itt a csoport értékelésének a megváltoztatására törekszenek úgy, hogy olyan jellemzőket vállal fel a csoport, melyek pozitívan különböztetik meg őket a domináns csoporttól.

Az identitásnak (önazonosulásnak) léteznek különböző alapelvei (Breakwell 1986), amelyek a következők:

- *Allandóság/ kontinuitás*: az énfogalom folytonosságának megőrzése.
- *Megkülönböztettség/ egyediség*: a személyek önmaguk másoktól való elkülönítése, a sajátosság hangsúlyozása, másoktól való különbözőség vágya.
- *Énhatékonyság*: az identitás kompetenciára és kontrollra törekszik, ezeknek hiánya tehetetlenség érzéséhez vezet.
- *Önértékelés/ önbecsülés*: önmagunknak vagy a saját csoportnak pozitív értékelése, a személyes és szociális értékesség érzése.

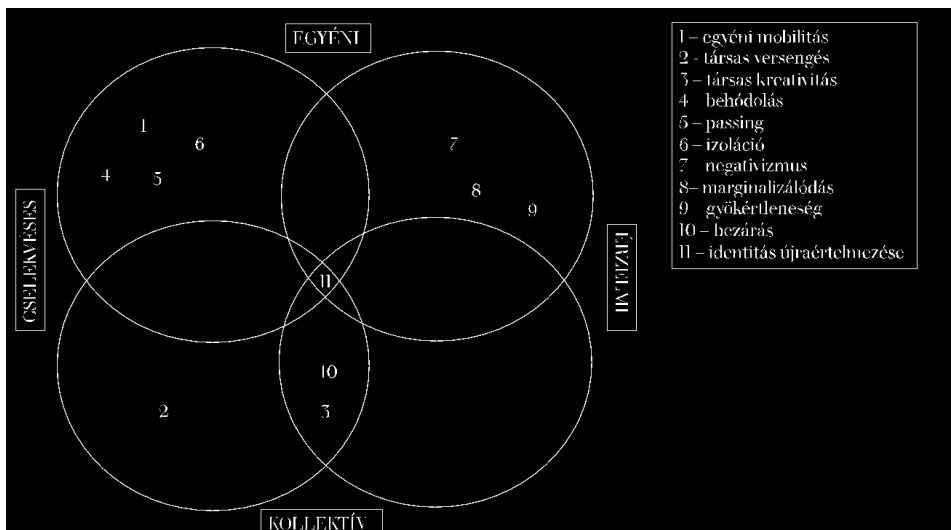
Ha ezen alapelvek közül csak egy is sérül, akkor fenyegetett identitásról beszélhetünk. A fenyegetett identitással való megküzdésnek az alábbi négy formáját különböztethetjük meg (Breakwell 1986):

- *Bebódolás*: a fenyegetett személy felismeri az előírásokat, elvárásokat, amelyeket a környezete táplál felé, és megpróbál maradéktalanul eleget tenni azoknak. Ez a fajta megküzdés gyakran megegyezik az alárendelt pozíció felvételével.
- *Passing*: egyfajta észrevétlenné válást jelöl, oly módon, hogy a fenyegetett egyén elhagyja csoportját, vagy elhallgatja, tagadja a csoporthoz tartozást.
- *Izoláció (elszigetelődés)*: passzív stratégia, mely során az egyén próbálja minimálisra csökkenteni a fenyegetettség hatását, mégpedig úgy, hogy elszigeteli magát a környezetétől.
- *Negativizmus*: az egyén tagadja a felé érkező sztereotíp stigmákat. Azzal, hogy ezeket a stigmatizációkat negálja, védi pozitív önbecsülését és identitásának a folytonosságát is.

Hazánkban mind a roma, mind az LMBTQ+ identitás előítélet által stigmatizált (Kende és mtsai 2017, 2020; Pogány 2006; Tileagă 2006; Márián 2013; FXB Center 2014; Géczy és Gergelics 2020; Géczy és Öry 2020; Takács és Szalma 2012, 2015; Gregor és Rédei 2015; Máté 2017, 2018; Sokszínűség Oktatási Munkacsoport 2020), így olyan kisebbségekről beszélhetünk, akik nap mint nap szenvedhetnek az előítélet által okozta identitáskrizisektől. Ilyen identitáskrizis lehet a *marginalizálódott identitás*, mikor az egyén egyik csoporttal sem képes azonosulni, vagy az ehhez kicsit hasonló élményalapú *gyökértelenség*

szindróma (Pataki 1989), mikor az egyén képtelen az önmeghatározásra, és állandó ambivalencia-élménye van.

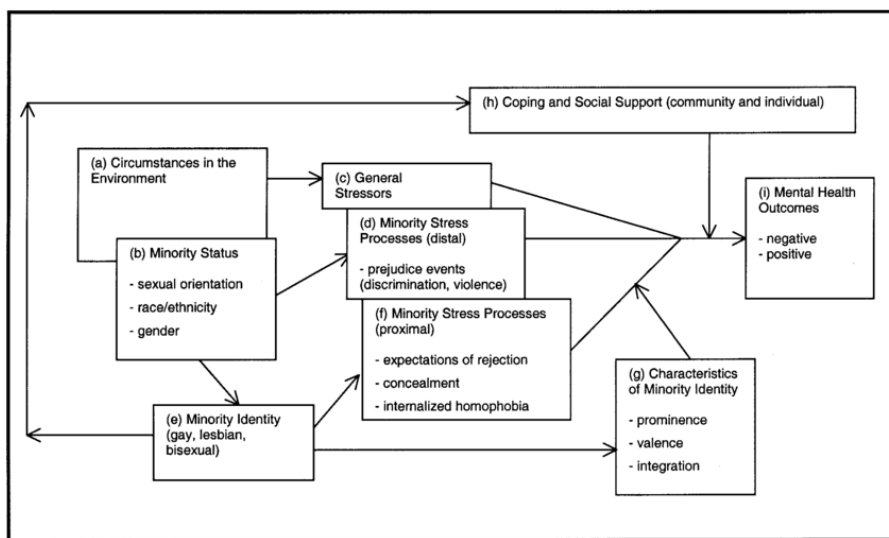
A kirekesztésre a többségi társadalom által kirekesztett kisebbség csoportként is reagálhat, ennek egyik alapvető reakciója a *bezárás*, aminek következtében felértékelődik a saját közösség kultúrája, hagyománya, „mássága”, s ezeknek mély tisztelete (Hegedűs 1996; Bakony 2009). Ez a bezárás egyfelől nehezítheti az asszimilációs és akkulturációs késztetéseket, másfelől befolyásolhatja az etnikai identitás elfogadását, hiszen akiknek valamilyen oknál fogva megváltozik az értékrendszerük és gondolkodásmódjuk saját kisebbségi közösségükhöz képest, az egy újabb identitáskrízist és/vagy elakadást élhet át, melynek következménye lehet az önmegtagadás és az önazonosság felvállalásának hiánya (Géczy és Gergelics 2020). Végül kisebbségi identitás tekintetében fontos megküzdési módnak számít az identitás *újraértelmezése*, újra- és vagy átkeretezése a többségtől vagy másoktól kapott értékekhez és tartalmakhoz képest (Verkuyten 1997, 2005; Leudar és Nekvapil 2000; Verkuyten és de Wolf 2002; Wetherell 2009; Corradi 2021; Baker 2015). Ennek lényege, hogy a kisebbség tagjai saját kezükbe veszik önmeghatározásuknak, öndefinálásuknak lehetőségét, szembemelve az adott többségi/hatalmi konstrukciókkal.²

1. ábra. A kisebbségi léttel való megküzdések egyéni, kollektív, érzelmi és cselekvéses dimenziók mentén való értelmezési kerete – saját szerkesztés

² Megjegyzés az ábrához: úgy gondolom, nem lehasítható egy cselekvésről az azt motiváló érzélem, mégis szerintem érdemes különbséget tenni, hogy egy megküzdési mód marad „csak” pusztán érzelmi szinten, vagy cselekvés válik belőle, ami a társadalomra is akár képes lehet hatást gyakorolni. (A szerző)

A sokszor fájdalmas tapasztalások és megélések, melyet a többségi társadalom és a hatalmon lévő politikai elit determinál, illetve ezen érzelmekkel, élményekkel való megküzdés nagyon megerőltető mentális és pszichés munkát igényel az egyénektől. Meyer (2003) fogalmazza meg először a *kisebbségi stressz* elméletet, mely pontosan ezekre a mentális problémákra világít rá. Meyer különböző faktorokat sorol fel, melyek hozzájárulnak a kisebbségi stressz kialakulásához és fennmaradásához. Távoli stresszoroknak hívja az *előítélettel kapcsolatos tapasztalatokat*, mint az átélt diszkrimináció és gyűlölet-bűncselekmény, közeli stresszornak az *elutasítástól való félelmet*, az *internalizált negatív társadalmi attitűdöt*, illetve az *identitás eltikolásából adódó szorongást*. Ezek mellett fontos szerepet játszik a kisebbségi stressz kialakulásában a *társas-társadalmi környezet*, amely országonként, kultúránként, etnikumonként eltérhet egyes kisebbségi csoportok társas megítélésére vonatkozóan. A kisebbségi stressz végeredménye egy folyamatos „alarm reakció”, ami a testi és lelki folyamatokra is negatív hatást gyakorol. Meyer elmélete óta számos egyéb nemzetközi és néhány hazai kutatás is született a szexuális kisebbségi lét és a fizikális, mentális, pszichés egészségi állapot kapcsolatára vonatkozóan (Stall, Dodge, Bauermeister, Poteat és Beyrer 2020; Marshal és mtsi 2008, 2011; Birkett, Newcomb és Mustanski 2015; Takács 2007; Háttér Társaság 2017; Költő és mtsi 2022), melyek nyomán megerősítést nyert az elméletalkotó állítása, miszerint a kisebbségek testi-lelki jóllétében megmutatkozó különbségek egy részét egy idült, társadalmi alapon létrejövő többlétszorongás alakítja, ami a stigmatizált csoportokat érinti, viszont a domináns csoportot nem.

2. ábra. Minority stress processes in lesbian, gay, and bisexual populations (Meyer 2003, 679.)

Előítéletek keresztüzében: Roma LMBTQ+

Számos hazai és nemzetközi összehasonlító kutatásból tudhatjuk, hogy hazánkban a romák is (Kende és mtsai 2016, 2017, 2020; Pogány 2006; Tileagă 2006; Márián 2013; FXB Center 2014) és az LMBTQ+ személyek is (Takács és Szalma 2012, 2015; Gregor és Rédei 2015; Máté 2017, 2018; Sokszínűség Oktatási Munkacsoport, 2020) külön-külön nagyfokú előítéletnek és diszkriminációnak vannak kitéve. Romákkal szembeni diszkriminációról Magyarországon bizonyíthatóan 1724-től beszélhetünk: Habsburg Károly rendeletei alapján egyes bűncselekmények esetén szigorúbb igazságszolgáltatási módszert javasolt a vándorló, kóborló egyénekre. Ezek után Mária Terézia és II. József törvényei következtek, melyek az erőszakos asszimiláció jegyében íródtak, s különböző módokon csorbították a roma származású magyarok kulturális és életvitelbeli sajátosságait (Nagy 2007; Tóth 2006).

A hazai és nemzetközi történelem során az egymást követő különféle törvénykezéseknek és hatalmi kommunikációknak köszönhetően teljesen természetessé vált a romákkal szembeni előítéletes attitűd, mely 1935-ben a Pharrajmos-ban, vagyis a Roma Holokausztban csúcsosodott ki. A Roma Holokauszt áldozatainak száma máig ismeretlen, a történészek nagyjából 1,5 millióra becsülik a halottakat. A magyar történelemkönyvek viszont napjainkban sem tesznek róla említést, mely jól tükrözi a kollektív emlékezet torzítását, megmásítását, s a romákkal szemben elkövetett súlyos bánásmód negligálását. A roma társadalom és az áldozatok családjai pedig nem kapnak semmilyen kárpótlást sem ehhez kapcsolódóan.

A rendszerváltozást követő demokratikus berendezkedések, a feminizmus, a multikulturalizmus, és az egyéb esélyegyenlőséget hangsúlyozó ideológiák megjelenése ellenére az elmúlt évtizedek vizsgálatai szerint a cigányellenesség Magyarországon nem csökkent, inkább növekvő tendenciát mutatott (Csepeli, Fábíán és Sik 1996; 1998; FHBX 2014; Eurobarometer 2015; Keresztes-Takács és mtsi 2016; Kende és mtsi 2017, 2018; Lőrincz 2021). Mi sem bizonyíthatná ezt jobban, mint a romaellenességet nyíltan, politikájában is felvállaló szélsőséges pártok megjelenése (Jobbik, Mi Hazánk Mozgalom), a 2008–2009-es romagyilkosságok tragikus történései, az iskolai és lakhatási szegregáció szorgalmazása, a roma emberek média-reprezentációja, vagy a hatalmon lévő politikai elit kommunikációja. Az általános helyzetet így lehetne összegezni:

Legfőbb kutatási eredménynek tehát azt tekinthetjük, hogy a fennálló politikai és közbeszédben általánossá vált romaellenesség hatására a romákkal szembeni elutasítás a társadalom minden rétegére jellemző nyílt formában jelenik meg, és nem függ össze azokkal a háttértényezőkkel, amelyek alapján korábbi kutatások megkülönböztették egymástól az előítéletes és kevésbé előítéletes embereket. [...] [M]a Magyarországon a romaellenesség nem ütközik morális akadályokba, így gyakorlatilag a társadalom minden rétegében magas értéket mutat, akár egy általános egalitáriánus értékrend mellett is. (Kende és mtsi 2016, 623.)

A homoszexuálisokkal³ szembeni előítéletesség történetét tekintve két évszámot emelnék ki. Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat dekriminalizálása 1961-ben történt meg, ez idő előtt bűncselekménynek minősült, és börtönbüntetéssel sújtották a meleg párokat hazánkban. A másik, hogy 1981-ben törölték a homoszexualitást a WHO Betegségek Nemzetközi Osztályozásának Rendszeréből, előtte pszichiátriai betegségként tartották számon, és különféle „kezeléseket” alkalmaztak a „gyógyítás” érdekében. Ahogy azt tapasztalhatjuk napjainkban is, a „fentről” – vagyis a jogalkotótól – , vagy kintől – azaz globális, külföldi nyomásgyakorlást követően – jövő intézkedések nem biztos, hogy befolyásolják egy társadalom hozzáállását, attitűdjét egy adott tárgyhöz, jelenséghez. Ezt támasztják alá a homoszexuálisokkal (Takács és Szalma 2012, 2015; Gregor és Rédei 2015), vagy napjainkban a már jóval kiterjedtebb szexuális/nemi kisebbségekkel kapcsolatos attitűd vizsgálatok eredményei is (ESS 2023; Háttér Társaság 2019; PEW RC 2020).

Takács (2011) vizsgálatai során különböző homoszexuálisokkal kapcsolatos megközelítéseket azonosított hazánkban, melyek, azt gondolom, értelmezhetőek tágabban, az LMBTQ+ közösség szempontjából is. Az egyik a *morális alapú nézet*, mely szerint a homoszexualitás a vallási törvények ellen elkövetett bűnnek minősül. A másik az *egyéni választás*, ami erkölcsi szempontból elítélendő, függetlenül attól, hogy büntetik-e vagy sem. A harmadik a *betegségmodell*, miszerint a homoszexualitás betegség, aminek kialakulásáért egy gyermekkori trauma, vagy a rossz szocializációs minta a felelős. A negyedik megközelítés a *devianciamodell*, ami a társadalmi normákkal “szembe menő” vagy ellenszegülő viselkedésnek tartja a homoszexualitást. A *magánügy-modell* szerint nem szükséges beavatkozni a homoszexuálisok életébe (például szankciókkal), de inkább “történjen mindez a négy fal között”, mert a társadalomra, különösképpen a kiskorúakra negatív befolyást gyakorol a

³ Nem áll szándékomban összemosni a homoszexuálisok szűkebb és az LMBTQ+ tágabb halmazának előítélettörténetét, de ezidáig csak homoszexuálisokkal kapcsolatos történeti áttekintésekről jelentek meg publikációk.

homoszexuális viselkedéssel való találkozás. Végül beszélhetünk az *emberi jogi megközelítésről*, mely kimondja, hogy a szexuális orientáció egy alapvető emberi tulajdonság, vagyis a homoszexualitás az emberi szexualitás egyik változata, és az államnak feladata, hogy jogi és társadalmi egyenlőséget biztosítson mindenki számára, szexuális orientációra való tekintet nélkül. Takács (2011) megvizsgálta, hogyan oszlanak meg az egyes megközelítések, attitűdök hazánkban, és azt kapta, hogy a legelterjedtebb a magánügy-modell (átlag: 4,20), ezt követi a devianciamodell (átlag: 4,04), melyet a betegségmodell (átlag: 3,68) és a közel azonos emberi jogi megközelítés (átlag: 3,58) követ a sorban.

A jogalkotás és jogfosztottság témaköréhez visszakanyarodva meg kell említeni, hogy 2007. július 1-től létezik a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye, mely inkább jogilag elismert párkapcsolati formát takar, összehasonlítva a házasság jogintézményével, ami sokkal több jogot biztosít a feleknek (például örökösödés szempontjából), s melyet az azonos nemű párok esetében 2011-től az Alaptörvény alapján tiltanak hazánkban. Továbbá a család Alaptörvényi fogalmát tekintve csak egy összeházasodott nőből, férfiből és gyermek(ek)ből állhat⁴. A sort követi a COVID járvány alatt, 2020-ban meghozott 33-as törvény, mely megakadályozza, hogy egy transznemű ember kérhesse, hogy irataiban a nemi identitásának megfelelő nem és név szerepeljen. Ezt követte a szintén 2020-as, egyedülálló örökbefogadását szigorító törvény, majd a 2021-ben elfogadott úgynevezett „pedofiltróvény”, ami egyrészt a homoszexualitás pedofiliával való összeméréséért, másrészt a gyerekek szexuális felvilágosításának csorbításáért, harmadrészt a szabad kultúra és tudományos diskurzus szabotálásáért felelős.

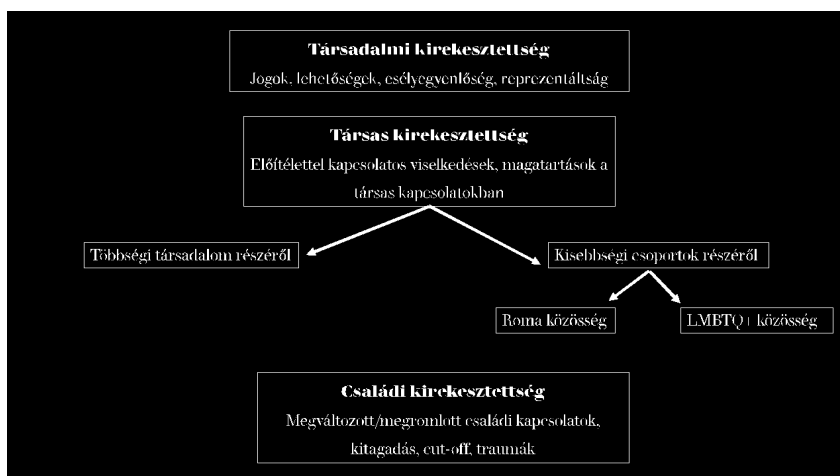
Mindezek alapján láthatjuk tehát, hogy egy roma LMBTQ+ identitású egyén egyrészt etnikai, másrészt szexuális kisebbségéhez kapcsolódó diszkriminációnak van kitéve Magyarországon. Fontos azonban megjegyezni – ahogyan arra az interszekcionalista paradigma rávilágít –, hogy ezek egymástól nem elválasztható dimenziók, ahogyan az ezekből adódó hátrányok, diszkriminációk, stigmatizációk sem. Elsőként említeném a jogalkotás kérdéskörét. A 2021-es AraArt (2021) beszámolója szerint ma Magyarország nem rendelkezik jogalkotásában interszekcionalista törvénnyel – szemben az Európai Unió iránymutatással –, és ennek megváltoztatására nem sok esély mutatkozik. Emiatt roma LMBTQ+ személy ellen elkövetett jogsértéssel kapcsolatban nincs információ. Külön roma, és külön LMBTQ+ esetek léteznek. Ma Magyarországon összesen három civilszervezet⁵ létezik,

⁴ Egyébként ebből a családfogalmi meghatározásból nem csak a szivárványcsaládok szorulnak ki, hanem az özvegyek, gyereküket egyedül nevelők, elváltak, *patch-work* családok, gyereket nem vállaló fiatalok, házasságon kívül családot alapítók, stb. is.

⁵ Háttér Társaság, Diverse Youth Network, Budapest Pride.

melyek igyekeznek – a szintén ellehetetlenített civil éra kereteihez mérten – kezelni ezt a problémát.

Másodszor a kirekesztettség színtereinek sokrétű és szerteágazó, az identitáskrízist elmélyítő és egyéni pszichés problémákká duzzasztó hatására hívnám fel a figyelmet. Egy roma LMBTQ+ személy által megélt társadalmi kirekesztettség magába foglalja az előbb említett jogfosztottság/jogsértettség tényét, továbbá a különböző életlehetőségeknek, esélyegyenlőségnek és reprezentáltságának a hiányát. Ezt a kirekesztettséget a politikai hatalom determinálja. Beszélhetünk *társas kirekesztettség*ről, melyben a társas kapcsolatok minősége jelenik meg, azaz a velük szembeni attitűd, viselkedés, magatartás, melyet leginkább az előítéletesség hat át. E társas kirekesztettség két felől érinti a roma LMBTQ+ személyeket. Egyrészt a többségi társadalom részéről (Kende és mtsai 2017, 2020; Pogány 2006; Tileagă 2006; FXB Center 2014; Géczy és Gergelics 2020; Géczy és Öry 2020), mely etnikai rasszizmus alapú, s amelyben olyan diszkriminatív elemek jelennek meg, mint az elkerülés (buszon), lakhatási nehézségek (albérlet megtagadás a származás mentén), vagy akár a bántalmazás. Másrészt saját, kétféle kisebbségi közösségük felől is kirekesztés áldozatává válhatnak. Kirekesztődhetnek a nem-roma LMBTQ+ közösségből, melynek alapja az előzőhöz hasonlóan az *antigypsizmus* (AraArt 2021), s kirekesztődhetnek saját származási roma-közösségükből, ha az olyan heteronormatív elemekkel rendelkezik, melyekben markáns helyet kap a homofóbia, leszofóbia, bifóbia és transzfóbia (Fremlova és Georgescu 2014; Baker 2015; Dunajeva, Kóczé és Cemlyn 2015; Máté 2015). Ezenfelül, ami talán pszichológiai értelemben a legnagyobb sérülést képes okozni, saját családi kapcsolataikban is érheti őket egyfajta „kirekesztettség”, mint a kitagadás vagy elhidegítés (Máté 2015; Sartori 2022).

3. ábra. A kirekesztettség színterei – saját szerkesztés

A következőkben egy kvalitatív kutatás keretein belül a kirekesztettség színtereinek roma LMBTQ+ személyek által elmesélt megélésait és élményeit kívánom bemutatni, valamint azt, milyen típusú megküzdési stratégiákat tudnak alkalmazni ezekkel szemben.

Kutatás

Kutatásomban félig strukturált mélyinterjú eljárás⁶ alkalmaztam, hat, magát roma és LMBTQ+ identitásúnak is valló személlyel, akiket hólabdás módszerrel kerestem meg. Az interjúk felvétele 2020-21-ben valósult meg, az utómunkálatok és az elemzés pedig 2022-ben. Kérdéseim megfogalmazásában mindig szem előtt tartottam, hogy az alanyokkal saját tartalmaik (pl. hogyan nevezi ő saját magát: meleg, homoszexuális, LMBTQ, stb.) mentén folyjon a beszélgetés a különböző kérdésekről annak érdekében, hogy a mindennapi tapasztalataikkal szemben e helyzetben ne legyenek lehatárolva, pozícionálva. A főbb kutatói kérdések a következők voltak:

- Mit jelent számukra romának lenni? Mit jelent számukra LMBTQ+ személynek lenni ma Magyarországon?
- Milyen *coping* stratégiákat használnak az előítélettel, diszkriminációval és a kirekesztéssel szemben?
- Nehézségbe ütközik-e a két identitás (roma és LMBTQ+) összeegyeztetése — miért/miért nem?

⁶ A különböző személyiségű és beállítottságú alanyok, illetve különböző mélységű kérdések különböző megkérdezési technikát kívántak meg, így volt, hogy mélyinterjú, volt, hogy strukturált interjú módszereket kellett alkalmaznom, ennek köszönhető a módszer összetett elnevezése.

Az interjú első kérdései általános demográfiai kérdések voltak, erre vonatkozóan az alanyok demográfiai sajátosságait a következő táblázatban foglaltam össze:

	Alany1	Alany2	Alany3	Alany4	Alany5	Alany6
Kor	23	27	20	21	39	38
Nem	férfi	férfi	transznő	férfi	nő	nő
Lakhely	főváros	megyeszékhely	főváros	megyeszékhely	falu	megyeszékhely
Iskolázottság	OKJ	egyetem	érettségi	érettségi	főiskola	egyetem
Foglalkozás	egyetemista, szociális jellegű munka	középiskolai tanár, nevelő, civil szervezet vezető	egyetemista	egyetemista, ruházati boltban vezető	egyetemista, GYES	ügyfélszolgálati mentor
Átlag kereset	140.000 Ft	350.000 Ft	-	150.000 Ft	136.000 Ft	397.000 Ft
Szexuális orientáció/nemi identitás	homo-romantikus biszexuális	meleg	nő	meleg	pán szexuális	leszbikus

A táblázatból jól kivehető, hogy a megkérdezett alanyok többsége városi, magasan képzett és jó anyagi körülmények között él. Valószínűnek tartom, hogy városi közegben sokkal szabadabban és nagyobb inkognitóban élhetik meg nemi identitásukat és szexuális orientációjukat a megkérdezettek, és/vagy elkerülve egyetemre, más városba egy kisebb településről szembesülhetnek valójában ezen identitásukkal, s vállalhatták fel azt egy támogatóbb/megtartóbb közösségben. De az alanyok hasonló demográfiai sajátosságait a hólabdás mintafelvétel is magyarázhatja.

A kirekesztettség színterei

Az interjúk elemzésénél a „kirekesztettség színtereinek azonosítása mellett a különböző kisebbségi és marginalizált identitáskrizisekre adott megküzdési stratégiákat, illetve a kisebbségi stresszhez kapcsolódó pszichés problémákat fogom görcső alá venni.

Társadalmi kirekesztettség

A kirekesztettség színtereit vizsgálva az alanyok elmondása alapján egyértelműen kiviláglik, hogy a reprezentáltság hiánya – vagyis a *látthatatlanság* – egy kardinális eleme a roma LMBTQ+ embereknek, melynek a társadalmi,

társas és egyéni dimenziókra is nagy hatása van. Külön roma média-reprezentációról beszámolnak, vagy külön LMBTQ+ reprezentációról is beszélnek az alanyok, de roma LMBTQ+ személyek „nem léteznek” a társadalmi porondon.

De például, hogy ha azt vesszük alapul, hogy általában a nagy sikereket, vagy éppen eredményeket elért meleg férfiakról van szó, akkor egyáltalán nem jelenik meg roma kép. Pedig bőven van. Bőven van. De a lényeg az az, hogy mondjuk a médiában, vagy mondjuk a posztokban nem jelenik meg... nem hogy a meleg roma, de még a sima roma kép sem. A közmédiában. (Alany1)

Hasonló, láthatatlansághoz kötődő negligálás jelenik meg a magyar jogalkotásban: az alanyok „csak” az LMBTQ+ identitásukat ért jogfosztottságról tudtak nyilatkozni, a roma LMBTQ+ jogfosztottságba – az ismeretek és lehetőségek hiányában – bele se tudtak gondolni:

Pont koronavírus kellős közepén kell hozni két olyan törvényt a az lmbtq társadalom ellen, ami itt tényleg így. Tehát ez a 33-as törvény is, hogy töröljük el a transzneműeket, ez ez számomra nem tom. (Alany4)

De közben nem értik, hogy nekem nincs ugyanannyi jogom, amennyi akár örökre fogadásban párommal, akár egy esküvőt megkötni, akár egy öröklési, akár egy kórházban látogatni, akár az, hogy a párom hozhassa haza az iskolából, óvodából a gyereket engedély nélkül, ő írhatta alá az ellenőrzőjét vagy papírját. (Alany5)

Hátrányos megkülönböztetés, tehát hátrányát érzem annak, hogy az vagyok, mert hogy nincsenek ugyanolyan jogaim, vagy hogy nem úgy vagyunk elfogadva a társadalomba, mint mondjuk egy heteroszexuális pár, vagy mondjuk egy pasi vagy nő, tök mindegy. Vagy akár a gyerek kérdés szempontjából, azért olyankor szoktam dühös lenni, mert inkább azt mondom k***a ideges szoktam lenni, hogy a jó büdös k***a anyátokat, bezzeg az adóm azért az nagyon jó, akkor hasznos tagja vagyok a társadalomnak. (Alany6)

Az esélyegyenlőségek hiánya is hasítva jelenik meg. Egyfelől a roma kultúrát ért asszimilációs kényszerek formájában:

Ugye én passzív nyelvhasználó voltam, kiskoromba valamennyire beszéltem, mert ugye a nagymamám az mindig úgy beszélt hozzám. De ahogy óvodába átkerültem ott ugye ott nem... ezt nem engedték az óvónők. (Alany2)

Soha nem tisztelt senki azt, hogy te testnevelés órán nem szeretnél fürdeni vagy testnevelés cuccba átöltözni. Szóval, hogy nem tartották tiszteletben. Nem lehetett semmit felvenni a tesiruha alá, és akkor nekem ott egy szál, aki soha nem vetkőzött, menjél, és vedd fel azt a tornaruhát, amiből kint lesz a kis tested minden része, vagy annyira fog látszani. Szóval, senkit nem érdekelt, hogy te mit élsz át, sokszor asszimiláció, meg az, hogy te miben élsz, az nem átalakulás, hanem ilyen átpréselés, ilyen átnyomás, szó szerint megerősokolják az ember lelkét azzal, hogy nincs döntési lehetőséged. Nincs apelláta. (Alany5)

Másfelől az LMBTQ+ identitás megélésének és szabad felvállalásának csorbítása kapcsán:

Én meg néha azt érzem hogy az utcán meg vagyok fosztva attól, hogy az legyek aki én vagyok, hogy úgy szerethessem a páromat ahogy éppen én szeretem, vagy ahogy éppen én érzem, és a négy fal közt kell élni lényegében. (Alany6)

Társas kirekesztettség

Az előítélethez kötődő élmények az első szintér, ami jól ábrázolja a többszörös kirekesztettséget: a többségi társadalom részéről különböző társas érintkezések mentén (busz, iskola) jelenik meg:

[...] többször éltem már át én is azt, hogy a tömegközlekedési eszközön mellettem nem ültek le! Tömve volt a busz, mellettem volt egy hely, nem voltak hajlandók leülni mellém. (Alany1)

[...] volt egy osztálytársam középsuliba, aki ő nagyon nagyon nem bírt engem és ez éppen ezért mert cigány vagyok. Tehát ő mai napig, hogy ha meglátjuk egymást az utcán és hogy ha én köszönök, ő nem köszön vissza nekem soha. (Alany4)

A kirekesztettség ugyanakkor megjelenik az LMBTQ+ közösség felől is (párkapcsolati elutasítások és nehézségek):

Párkapcsolati szinten, mikor, ha ember párt keres ott nehéz néha, de ugyan ez van a meleg társadalomban is. Nem is tom vannak ezek a alkalmazások is, és hogy ha ott valakivel beszélgetek, az angolul elkezd velem kommunikálni, mert azt hiszi hogy külföldi vagyok, addig teljesen oké vagyok neki és bejövök. Amikor én válaszolok magyarul, akkor kérdés, hogy milyen nemzetiségű vagyok, milyen jól tudok magyarul, és akkor mondom hát ugye

én cigány vagyok. Ja hát akkor bocsi nem, tehát hogy vannak nagyon ilyen durva visszautasítások. [...] (Alany 1)

Ugyanígy megjelenik a roma társadalom részéről is (kirekesztés, gúnyolódás, stigmatizáltság, undor). Itt rajzolódik ki a többszörös „kisebbségek kisebbsége” lét, a többségi társadalomhoz képest kisebbségben lévő LMBTQ+ közösségen belüli, és a szintén többségi társadalomhoz képest kisebbségben lévő roma közösségen belüli kisebbségi, előítélet által stigmatizált, hátrányos helyzet. Az egybefonódás a két identitás között (roma és LMBTQ+) ugyanakkor még itt is láthatatlan, megfoghatatlan, értelmezhetetlen:

Az figyelhető meg a mi közösségünkben, hogy eszméletlen szinten lenézik, megvetik, megalázzák azt, aki a saját neméhez vonzódik, ha férfi.[...] Aztán feljöttem ***városnév***. Itt kibontakoztam egy picit. (Alany1)

[...]egyébként a többség azok a roma srácok, akik beszólogattak, akik mindig kiröhögtek, és ők sem állnak be a sorba hozzám (kasszához – a szerk.) egyébként. (Alany4)

Valamelyik nagynéném azt mondta, hogy jó, mi mehetünk hozzá bármikor (az alany a párjával – a szerk.), ehetünk, ihatunk, hogy lesz egy külön tányérunk, vagy vesz papírtányért és műanyag kanalat, és akkor max kidobja, hogy ha már mi ott ettünk. (Alany5)

Családi traumák

Családi közegükben az alanyok az előbújásaik után szintén nagyon erős elutasítást élhettek át. Ez, elmondásuk szerint mélyebb és fájdalmasabb élmény lehetett, mint az összes, eddig felsorolt társas/társadalmi hátrány és diszkrimináció:

Kb.16 évesen coming outoltam és utána egy kicsit megváltoztak a dolgok. És nem tudom, hogy öm tényleg, ilyen távolság tartóbb lettem én is meg ő is velem, ez a anya gyerek kapcsolat egy kicsit más nálunk, és hogy ez olyan, mintha elveszett volna, tényleg...(Alany3)

...neki (az édesanyjának, a szerk.) nem kell buzi gyerek, mer azt beadja az intézetbe... (Alany4)

Aztán anyu kikelt magából, őrjöngött, hogy mi az hogy buzi vagyok ő nem így nevelt! Ő ezt nem akarja! Mit fognak szólni a család többi tagjai, mit fognak szólni a faluban? Aztán ugyanúgy jött apám is, ugyanezzel, hogy hah...

Ő csak egy mondatot, hogy.... megrázta a vállát, buzi a fiam, de jó! Unoka nuku. Utána két hétig körülbelül nem is beszéltem velük, mert szégyelltem magam. (Alany1)

De az anyám az teljesen belerokkant, mer ugye miután én hazamentem, és ugye akkor próbáltunk erről beszélni, valamilyen szinten sikerült, de valahogy mégsem. Utána elkezdett gyógyszerekhez nyúlni, tehát ilyen rivotrin meg minden ilyen amit el tudsz képzelni. (Alany2)

Megküzdési stratégiák

A megküzdésekkel összefüggésben megállapítható, hogy a leginkább alkalmazott stratégia az egyéni megküzdések különböző fajtái mentén való működés. Ilyen az emigrálás (egyéni mobilitás),

[...] és eljutok arra, hogy itt nem lesz megfelelő védelmi, vagy akár jogi szempontból biztonságos a mi életünk, akkor lehet itt nekünk akármilyen házunk, akármilyen lehetőségünk, amit így szűken a kis családunknak megteremtünk, akkor nem lesz maradás (Alany5)

[...] mindenképpen a jövőmet külföldön tervezem. Ha ezek nem lennének, akkor szerintem átgondolnám, hogy elmenjek-e, vagy ne menjek el. (Alany3)

A másik idetartozó stratégia a titkolózás (úgy tenni, mintha az elvárások mentén élnének, 'passing'):

[...] nekem például már a párom nem ismerősöm a Facebook-on, nem tudom mennyi ideje. Mert nem szeretném kitenni őt annak, hogy én mondjuk bejelöljem, hogy párkapcsolatban vagyok vele, vagy hogy a gyerekeimet kitegyem annak, és nyilván most már az ő személyiségi jogait féltém a legjobban. Mert a gyerekeknek nem teszem ki a képét vagy nem teszem ki, hogy mi egy párban vagyunk. (Alany5)

Jelen van a bizalmatlanság (izoláció) is:

Alapjáraton én nem ismerkedek így olyan emberrel, akivel már azt gondolom, hogy látásra, hogy őm, nem elfogadó vagy nem is tudom. [...] alapjáraton én nehezen nyitok mások felé, és őm, általában az van, hogy más nyit én felém, és őm, de viszont olyan ember miért nyitna felém aki, aki ő nem elfogadó izé, mer az amúgy látszik. (Alany2)

A megkérdezettek beszéltek a roma stigma távolításáról is (negativizmus):

[...] mert én nem vagyok barnabőrű, nem igazán rendelkezem ilyen időzejeles rasszjelekkel (nevetés), ebben sem hiszek. (Alany1)

[...] mások által láttam, hogy hogy ítélik meg például az iskolában a barnább bőrű cigány gyerekeket, és sose tudtam, hogy hova tegyem magam, mert a kettő közti állapotú bőröm színe van, ilyen kreol barna bőröm, és éreztem is annak az utószelét, amikor valami történt a cigányokkal kapcsolatosan negatív előítélet meg közben nem is. Próbáltam nem felvenni, vagy nem érzékelni (Alany5)

Végül hangot adtak az etnikai identitáshoz kötődő válságérzetnek is (marginalizálódás), ami egészen a sehová sem tartozás érzését is jelentheti:

„[...]figyelembe véve az hogy lassan értelmiségivé válok azáltal hogy meglesz az első diplomám, így már bizonyos cigány közösségekben sem érzem azt, hogy cigány vagyok. (Alany1)

[...] én nem nem annyira foglalkozok ezekkel a nemzetiségekkel, hogy tényleg hogy, hogy ez van és, hogy ez van és kész hogy tényleg, hogy ez nem határozott engem. (Alany3)

Valamiért még mindig erős bennem ez az előítélet a cigányok felé. Holott én is az vagyok, de nem értem, nem érzem magam annak, hogy én oda tartoznék, tudod, de ugyanakkor nem érzem magam az se hogy én akkor a magyarokhoz tartozok, érted. (Alany6)

A kollektív, csoportos vagy csoportokat érintő megküzdések közül a társas versengésre látunk példákat, a roma és LMBTQ+ aktivizmus területén való szereplés révén:

Hát én személy szerint abban segítem a cigányságot, illetve a roma fiatalokat, hogy például elindulunk majd többi csoporttársaimmal egy szolidaritási projektben, aminek a keretein belül visszamegyünk a koliba, aminek a 99%-a roma fiatal, és pályaorientációs képzéseket, beszélgetéseket fogunk nekik tartani. (Alany1)

Én 2004-ben, talán vagy valahogy így, nem akarok hazudni, szerintem valahogy akkor kezdtem el pride-okra járni, és aztán aktivista lettem, önkéntes lettem, aztán aktivista lettem, eljáráltam mindenféle LMBTQ szervezetek programjaira. (Alany5)

Ugyanakkor a különböző civil szervezetek roma identitásra gyakorolt jótékony hatásairól is beszámoltak az alanyok, amikor ezek a szervezetek a roma kultúra megismertetését (társas kreativitás) és annak átkeretezését (identitás újraértékelése) célozzák meg programjaikkal:

És az első ilyen pozitív élmények azok ugye mivel *** programos voltam ugye abból adódóan a kollégiumban a legtöbb odajáró ugye az roma volt, amikor ugye a értékeket így elkezdtuk megismerni. (Alany3)

[...] amikor jártam egyetemre, akkor volt egy ilyen *** nevű program [...] És ott volt valahogy valami áttörés, hogy jól van, igazából valahogy egy picit így megkedveltem magamban, például azt, hogy vehemens vagyok. [...] találkoztam olyan cigányokkal, akik hagyomány tisztelők, tudod, tartják ezeket a különböző hagyományokat, úgy érdekelt is meg minden, mert nyilván én a saját közegemben nem találkozhattam ezzel... (Alany6)

[...] Sokáig jártam a *** nevű program mert tök jól éreztem magam, hogy ott egy olyan közegben voltam, egy olyan értelmiségi közegben, akik hozzám hasonló emberek voltak, tudod, mert én addig teljesen más képem volt a cigányságról. (Alany6)

Amellett, hogy ez egy rendkívül fontos vállalás, és valóban – az alanyok elmondása szerint is – abszolút pozitív roma én-képet megerősítő mechanizmusokat hívnak vele életre, az identitás roma és LMBTQ+ elemeinek egybefonódása itt is kitűnik a válaszadók látóköréből és a két elem interszekcionalitása számukra is láthatatlan marad.

Kisebbségi stressz - pszichés nehézségek

Végül a kisebbségi stresszhez kötődő mentális és pszichés nehézségek sokszínűsége és mélysége az, ami igen jól érzékelteti ennek a többszörösen terhelt helyzetnek a súlyosságát. Ezek azonosítása, illetve a válaszadók saját hangján történő közreadása – azt gondolom – nem kíván most további magyarázatot: önfogadás nehézsége, a családtól való félelem, állandó rettegés, elveszettség érzés, magányosság, elszigeteltség, frusztráció, zavartság, menekülés, öngyilkossági gondolatok. Az alábbiakban közreadok néhány ilyen gondolatot:

Hát tudod hányszor gondolkodtam az öngyilkosságon, hogy, én ezt nem bírom tovább, és most vetek véget ennek az egésznek? Rengetegszer. Még én próbáltam rájönni, hogy ki vagyok, meg elfogadni saját magam. És nagyon sokan vannak akik meg is teszik ezt az öngyilkosságot. [...] A környezet volt az, mer már akkor én hellyel-közzel már tudtam, hogy ezzel nem fogok tudni mit kezdeni [...] Tőlük félttem nagyon. Tőlük félttem nagyon, és inkább a család volt az, ami ami így arra készítetett, hogy akár véget vessek az életemnek. (Alany4)

Én úgy nőttek fel, ami számomra, hú nagyon nehéz róla beszélni... tehát, hogy volt egy túlélési terv. [...] Tehát túlélési technikákra lettünk nevelve, ha valami baj beüt, akkor mibe tudsz úgy éjszaka beleugrani, hogy ne fagyjál meg, fölkapod a hátitáskát és futsz. [...] És ezzel élni, egy kicsi gyereknek, hogy állandó rettegésben vagy, hogy valamiért, amiről te nem tehetsz, és nem tudod, hogy miért bántanak, bármikor bántva lehetsz, ez olyan fokú félelem [...] (Alany5)

Hogy ha akkor nincs az a közösség (egy szakollégium – a szerk), amikor én ma... elkezdtem coming outolni, akkor én lehet hogy így elveszek, vagy nem tudom... (Alany2)

Sokáig gondolkodtam, hol kéne élni, de jelen pillanatban az van az emberben, hogy menekülj, kérdőjelek, felkiáltójelekkel, vagy maradj, tehát meddig tarthatsz ki itthon úgy, hogy ne lódd fejbe magad. [...]nem tudom, hogy meddig lesz egészséges mentális állapotom. Persze nagyon sokszor beleesek abba, hogy kiakadok, mert sírok, vagy éppen dühöngök, vagy tehetetlennek érzem magam. (Alany5)

Viszont ez a beszólás az összes többi körülöttem lévő emberre hatással van, és olyankor rögtön mindenki odakapja a szemét vagy a fejét, ahol én vagyok, és ettől én már nagyon frusztrálnak és nagyon zavartnak érzem magam. És ott már ideges vagyok, és volt már olyan, hogy én emiatt elsírtam többször is magam az utcán. (Alany4)

Összegzés és kitekintés

Az elméleti keret alapján vizsgálva az interjúkban megfogalmazottakat jól látható, hogy az interszekcionális identitás szociálpszichológiai szempontból jól értelmezhető társadalmi konstrukció, mely segítségével feltárható az előítélet által terhelt stigmatizáltság és a többszörös kisebbségi léttel való megküzdés lehetséges forgatókönyvei.

A roma és az LMBTQ+ identitás előítélettel való stigmatizáltságának történelmi, jogi és társadalmi kontextusait vizsgálva azonban kiviláglik, hogy csak roma és csak LMBTQ+ halmaz létezik, a „roma LMBTQ+” identitás interszekcionális mivolta nagyon nehezen megfogható és értelmezhető. Az interjúk alapján úgy látszik, maguk az érintettek nehezen látják át és tudják szavakba önteni élethelyzetük többszörös kitétséget. Ennek a belátásnak a társadalmi hiánya miatt beszélhetünk *láthatatlanságról* és *átjárhatatlanságról*, vagyis arról, hogy igazán egyik halmazhoz sem tartoznak, mert sem a romák sem az LMBTQ+ közösség nem fogadja be őket, nem látja őket „velük azonosnak”.

Erre a feloldhatatlannak tűnő helyzetre jó megoldás lehet a saját közösség megteremtése és megerősítése, melyben az újraértelmezett, roma LMBTQ+ egymásba fonódó identitáson van a hangsúly. Ennek lehet hozadéka a két kisebbségi csoport, vagyis a roma heteroszexuális közösség és a nem roma LMBTQ+ közösség érzékenyítése a témában, hogy ne e halmazokon kívüli, hanem e két halmaz keresztmetszetében létező és látható identitás lehessen a „roma LMBTQ+ „ identitás.

Felhasznált irodalom

- Allport, Gordon W. 1999. *Az előítélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Andreouli, Eleni. 2010. „Identity, positioning and self-other relations.” *Papers on Social Reprerations* 19.
- „[The roma LGBTIQ minority and its status in selected EU countries \(Cz, Sk and Hu\)](#).” 2021. *AraArt*. 2023. december 01.
- Baker, Daniel. 2015. „The Queer Gypsy.” *Roma Rights: Journal of the European Roma Right Center* 2: 87–93.
- Bakony, Anna. 2009. „Családok „más” gyerekekkel a közoktatásban.” In Kállai, Ernő, & Kovács, László (szerk.) *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 86–94.
- Billig, Michael. 1991. *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage Publications
- Birkett, Michelle, Michael E. Newcomb, & Brian Mustanski. 2015. „Does it get better? A longitudinal analysis of psychological distress and victimization in lesbian, gay, bisexual, transgender, and questioning youth.” *Journal of Adolescent Health* 56 (3): 280–285.
- Breakwell Glynies Marie. 1986. *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.
- Brewer, Rose. 1999. „Theorizing race, class and gender: the new scholarship of black feminist intellectuals and black women’s labor.” *Race, Gender and Class* 6: 29– 47.
- „[Exploring public attitudes, informing public policy](#).” 2023. *European Social Survey*. 2023. december 01.
- Collins, Patricia Hill. 1998. “Its all in the family: intersections of gender, race and nation.” *Hypatia* 13: 62–82.

- Corradi, Laura. 2021. „Affective Politics and Alliances in ‘Queering the Gypsy’ and Facing Antigypsyism in the LGBT Milieu.” *Critical Romani Studies* 4 (1): 14–34.
- Crenshaw, Kimberle. (1989) „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum*. Article 8.
- . 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color”. *Stanford Law Review* 43: 1241–1299.
- Csepeli, György, Fábíán, Zoltán, & Sik, Endre. 1998. „Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények”. In Kolosi, Tamás., Tóth, István Gy., & Vukovich, György (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Dunajeva, Jekatyerina, Angéla Kóczé, and Sarah Cemlyn. 2015. „LGBTQIA, Feminism and Romani Studies.” *Roma Rights: Journal of the European Roma Right Center* 2: 75.
- Commission E. Eurobarometer. 2015. „Climate Change, Biodiversity, and Discrimination of Minority Groups”. *GESIS, Inter-university Consortium for Political and Social Research* 83 (4).
- Erős, Ferenc–Fábíán Zoltán. 2005. „Cigányellenesség Magyarországon”. In: Tamás Pál–Eröss Gábor–Tibori Tímea: *Nemzetfelfogások. Kisebbség-Többség*. Budapest: ÚMK–MTA SZKI.
- Fábíán, Zoltán–Sik Endre. 1996. „Előítéletesség és tekintélyelvűség”. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI-Századvég, 395.
- Ferber, Abby, 1998. „Deconstructing whiteness: the intersections of race and gender in white supremacist thought.” *Ethnic and Racial Studies* 21: 48–62.
- François-Xavier Bagnoud Center for Health and Human Rights. 2014. *Accelerating Patterns of Anti-Roma Violence in Hungary*. Boston: Harvard School of Public Health and Harvard University.
- Fremlova, Lucie, and Mara Georgescu, eds. 2014. *Barabaripen. Young Roma Speak about Multiple Discrimination*. Strasbourg, Council of Europe.

- Géczy, Dorottya, Gergelics Noémi. 2020. „Két szék között. Roma fiatalok identitásválságai. A többségi előítélet és a saját csoportnormákból való kiszakadás.” *Erdélyi Társadalom* 17 (2): 63–81.
- Géczy, Dorottya, Óry Fanni. 2020. „A magyar nemzeti identitás állapotai és a cigányellenesség viszonya szociálpszichológiai megközelítésben.” In: Bihari Erika; Molnár Dániel és Szikszai-Németh Ketrin (szerk.) *Tavaszi Szél 2019 Konferencia = Spring Wind 2019: Konferenciakötet III*. Budapest, 803, 527–538.
- Gregor, Anikó and Rédei Dorottya. 2015. „Heteronormatív ifjúság? A magyarországi fiatalok véleménye az azonos nemű párok együttéléséről.” *SOCIO.HU* (1). 122-143.
- Háttér Társaság. 2019. [„Támogató barátok, tehetetlen intézmények. Az LMBTQI diákok iskolai tapasztalatai Magyarországon az Országos Iskolai Környezet Kutatás alapján.”](#) *Háttér.hu*. 2023. december 01.
- Hegedűs, T. András. 1996. „A kisebbségi nő család és társadalom között.” *Educatio* 3: 441–453.
- Keresztes-Takács, Orsolya. 2017. „Roma fiatalok etnikai identitása és önértékelése egy kérdőíves kutatás tükrében.” *Esély* 3: 56–72.
- hooks, bell & Helma Lutz. 1993. „Feminist theory in practice: an interview with bell hooks.” *Women’s Studies International Forum* 16 (4): 419–425.
- hooks, bell. 1989. *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*. Boston, South End Press
- Howarth, Caroline. 2006. „A social representation is not a quiet thing: exploring the critical potential of social representations theory.” *British Journal of Social Psychology* 45 (1): 65–86.
- Howarth, Caroline. 2004. „Representation and resistance in the context of school exclusion: Reasons to be critical.” *Journal of Community and Applied Social Psychology* 14: 356–377.
- Kende, Anna, Nyúl Boglárka, Faragó Laura. 2020. „Soha ne ítéld meg egy másik embert, míg egy mérföldet nem jártál a cipőjében! A perspektívaváltás hatékonyságának mérése a romaellenesség és a szexizmus csökkentésében.” *Alkalmazott Pszichológia* 20 (4): 79–97.
- Kende, Anna, Hadarics Márton, & Lášticová, Barbara. 2017. „Anti-Roma attitudes as expressions of dominant social norms in Eastern Europe.” *International Journal of Intercultural Relations* 60: 12–27.

- Keresztes-Takács, Orsolya, Lendvai, Lilla, & Kende, Anna. 2016. „Romaellenes előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás.” *Magyar Pszichológiai Szemle* 71 (4): 609–627.
- Kende, Anna, Nyúl Boglárka, Hadarics, Márton. 2018. „[Romaellenesség és antiszemitizmus Magyarországon: Projektzáró tanulmány.](#)” *Politicalcapital.hu*. 2023. december 1.
- King, Deborah K. 1988. „[Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: The Context of a Black Feminist Ideology.](#)” *Dartmouth Scholarship*. 2023. december 10.
- Kóczé, Angéla. 2009. „[Roma Nők Társadalmi Esélyeinek Korlátjai Magyarországon.](#)” 2023. december 1.
- Költő, András–Várnai Dóra Eszter–Németh Ágnes. 2022. „A szexuális kisebbségekhez tartozó magyar fiatalok egészsége és jólléte.” *Magyar Pszichológiai Szemle* 77 (1): 1–27
- Leudar, Ivan and Jiri Nekvapil. 2000. „Presentations of Romanies in the Czech Media: On Category Work in Television Debate”. *Discourse & Society* 11: 487–513.
- Lőrincz Borbála. 2021. „Elynyomó államok, kirekesztő társadalmak és a romák reprezentációja”. *KISEBBSÉG KULTÚRA POLITIKA TÁRSADALOM* 30 (1): 209–213.
- Marshal, Michael P., Dietz, Laura J., Friedman, Mark S., Stall, Ron, Smith, Helen A., McGinley, James, et al. 2011. „Suicidality and depression disparities between sexual minority and heterosexual youth: A meta-analytic review.” *Journal of Adolescent Health* 49(2): 115–123.
- Marshal, Michael P., Friedman, Mark S., Stall, Ron, King, Kevin M., Miles, Jonathan, Gold, Melanie A., et al. 2008. „Sexual orientation and adolescent substance use: A meta-analysis and methodological review.” *Addiction* 103(4): 546–556.
- Máté, Dezső. 2015. „Faced with Multiple ‘Values’ – From the Perspective of the Roma LGBTQ Community.” *Roma Rights: Journal of the European Roma Right Center* 2: 93–99.
- . 2018. „Roma generációk értékválasztásai és az LMBTQ.” *Belvedere Meridionale* 30 (3): 55–70.

- . 2017. „The First Sparks of the Romani LGBTQ Movement.” *Centre for Higher Education and Equity Research (CHEER), School of Education and Social Work, University of Sussex* 1–6.
- Meyer, Ilan H. 2003. „Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence.” *Psychological Bulletin* 129(5): 674–697.
- Moscovici, Serge. 1961. *La psychoanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Nagy Andrea. 2007. *Diszkrimináció és kisebbségvédelem az Európai Unióban*. Phd értekezés.
- Pataki Ferenc. 1989. „Identitás-személyiség-társadalom.” In: Váriné Szilágyi I. et al (szerk) *Az identitás kettős tükrében*. Budapest: TIT.
- Pew Research Center. 2020. [„The Global Divide on Homosexuality Persists.”](#) 2023. december 1.
- Sartori, Sarah. 2022. [„Unveiling Inequality – Experiences of LGBTI+ Travellers & Roma.”](#) *Exchangehouse*. 2023. december 01.
- Sebestyén Zsuzsa. 2016. „Az interszekcionalitás elméleti megközelítései.” *Metszetek* 2: 108–126.
- Simpson, George E., Yinger, Milton J. 1986. *An Analyses of Prejudice and Discrimination*. New York: Plenum Press.
- „[Iskolai zaklatás és kirekesztés. Szakemberek tapasztalatai a 2019/20-as tanévben.](#)” 2020. *Sokszínűség Oktatási Munkacsoport*. 2023. december 01.
- Stall, Ron, Brian Dodge, José A. Bauermeister, Tonia Poteat, & Chris Beyrer (eds). 2020. *LGBTQ Health Research: Theory, Methods, Practice*. Baltimore, Maryland, USA: Johns Hopkins UP.
- Tajfel, Henri. 1981. *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Takács, Judit. 2011. „Homofóbia Magyarországon és Európában” In Takács Judit (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan
- . 2007. „Előítélet és megkülönböztetés az iskolában: Lesbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) fiatalok iskolai tapasztalatai Európában.” *Educatio* 1: 67–83.

- Takács, Judit–Szalma Ivett. 2012. „Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában.” *Szociológiai Szemle* 22: 61–88.
- Szalma, Ivett–Takács Judit. 2015. „Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei.” *Demográfia* 57 (2–3): 109–137.
- Tileagă, Cristian. 2006. „Representing the Other: A Discursive Analysis of Prejudice and Moral Exclusion.” *Talk about Romanies. Journal of Communities and Applied Social-Psychology* 16: 19–41.
- Tóth, Péter. 2006. *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Verkuyten, Maykel és Angela de Wolf. 2002. „'Being, Feeling and Doing': Discourses and Ethnic Self-Definitions among Minority Group Member.” *Culture and Psychology* 8: 371–99.
- Verkuyten, Maykel. 1997. „Discourses of Ethnic Minority Identity.” *British Journal of Social Psychology* 36: 565–86.
- Verkuyten, Maykel. 2005. *The Social Psychology of Ethnic Identity*. London: Psychology Press.
- Voci, Alberto. 2006. „The link between identification and in-group favouritism: Effects of threat to social identity and trust-related emotions.” *British Journal of Social Psychology* 45: 265–284.
- Wagley, Charles és Marvin Harris. 1958. *Minorities in the New World*. New York: Columbia UP
- Wetherell, Margaret. (ed.) 2009. *Theorizing Identities and Social Action*. London: Sage.